

## Bírálat

Jávor Miklós

### **Egyházpolitika, ateista propaganda és békemozgalom a Kádár-rendszer korai éveiben (1957–1964). Eszmetörténeti értekezés**

címmel benyújtott doktori értekezéséről

„Az egyházzal mi úgy vagyunk, [hogy] együtt is működünk vele..., ugyanakkor harc is van közöttünk a társadalmi befolyásért” – idézi a disszertáció Kádár Jánost 1958-ból (20-21. o.). A korai Kádár-rendszer egyházpolitikájának ez a kettőssége a disszertáció tárgya, egy bizonyos – az alcím szerint: eszmetörténeti – nézőpontból. Az alcímben jelzett módszerválasztás a dolgozat bevezetése szerint „leszűkített vizsgálati keresztmetszeteket” eredményez (5.), a disszertáció fő célja „feltárni és meghatározni a korabeli frazeológia mögött húzódó ideológiai-politikai szándékot”, elemzést adva „a Kádár-rendszer ideológiájának történetéről és az ideológia gyakorlati megnyilvánulásairól, praxisáról is” (8.). Konkrétabban a jelölt arra vállalkozik, hogy bemutassa és értékelje a „konzekvensen ateista kádári hatalom egyházhoz és valláshoz való, a Rákosi-rendszeréhez viszonyítva sok tekintetben újszerű relációjának konkrét tartalmi elemeit, valamint a különböző történelmi keresztény felekezetek hitéletére, egyházszerzetére és teológiájára gyakorolt hatásait” (11.). Mindehhez forrásanyagként az Állami Egyházügyi Hivatalnak és az MSZMP KB Agitációs- és Propaganda Osztályának a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzött iratait, valamint korabeli – hazai és külföldi – sajtótermékeket használ fel.

A disszertáció I. fejezete az egyház- és vallásellenes ideológia alapjait vizsgálja, abból kiindulva, hogy „a kádári diktatúra egyházpolitikai koncepcióját már a kezdetektől két fókuszpontra építette fel”: az egyik volt a rövidtávú harc az egyházi reakció ellen, a másik a távlatos, világnézeti-ideológiai harc (17.). A jelölt ez utóbbinak legalább akkora jelentőséget tulajdonít, mint a konkrét egyházpolitikai intézkedéseknek, és számos idézettel támasztja alá magától Kádár Jánostól, valamint az Agit-Prop. Osztály irataiból, hogy „a vallásos ideológia és a marxizmus-leninizmus között feszülő antagonisztikus ellentét” víziója ekkor sem veszített hatásából (20.). Kiemeli továbbá a frazeológia jelentőségét a közbeszéd alakításában (19.), s utal az SZKP 1959-es, XXI. kongresszusára, amely új lendületet adott a vallásüldözésnek a Szovjetunióban (21-22.). A magyarországi direktívákat az ideológiai harccal, ateista propagandával kapcsolatban disszerens a korabeli pártsajtó szemlézése révén mutatja be (Társadalmi Szemle, Világosság, Pártélet). A fejezet a „materialista társadalmi utópiát” (34.) vizsgálva foglalkozik a kívánatosnak tekintett „szocialista embertípus” ismérveivel, a korabeli szakirodalom alapján a kommunista erkölcs témájával, végül az Agit-Prop. Osztály feljegyzéseiből válogatva a világnézeti nevelés módszertanával. A II. fejezet a párt oktatás- és ifjúságpolitikáját mutatja be, korabeli pedagógiai folyóiratokra, illetve a hitoktatás elleni harc dokumentumaira támaszkodva.

A dolgozat legterjedelmesebb fejezete (III.) a katolikus békeszervezetek működését vizsgálja a kijelölt időhatárok között. A jelölt bemutatja a párhuzamos szervezetek (Opus Pacis és Országos Béketanács Katolikus Bizottsága) létrehozása mögötti egyházpolitikai játszmat: először elhitették a püspöki karral, hogy megelégednek az egyházi irányítás alatt álló kirakatszervezettel (Opus Pacis), majd a kipróbált békepapokkal újjászervezték az állami közigazgatáshoz igazított klerikális békemozgalmat. Mivel az '56 utáni egyházpolitika kiemelt kérdése volt a békepapok újbóli helyzetbe hozása, ezzel a problematikával újabban bőséges egyháztörténeti szakirodalom foglalkozik (69.). A disszerens e fejezeten belül tárgyalja az egyházak és a vallási élet elleni harc módszereinek felülvizsgálatát szolgáló 1958-as párthatározatokat és a békepapi sajtó újjászervezését, utóbbi témát az Agit-Prop. Osztály és az ÁEH jelentéseinek fényében. Foglalkozik még a párt- és állami szervek Vatikán-képével, és azzal a kérdéssel, hogy miért nem jött létre olyan katolikus „béketeológia”, mint a református vagy evangélikus egyház politikailag lojális teológiai kísérletei esetében. Végül a jelölt bemutatja, hogy a békepapi mozgalom miként próbálkozott a papnövendékek között egy új, „békeharcos” nemzedék kinevelésével.

A IV. fejezet a protestáns egyházak korabeli helyzetét tárgyalja, visszatekintéssel a forradalom következtében beállt változásokra, majd a visszarendeződés fő mozzanatait ismertetve. A vizsgálódás kiterjed a rendszerhű teológiai nézetekre és a nemzetközi protestáns békemozgalom (Keresztyén Békekonferencia) létrejöttére, valamint ennek felhasználására a hidegháborús propaganda területén (német-kérdés). A disszerens megállapítja: bár különbség mutatkozott a katolikus és a protestáns békevétekenység között, végső soron mindkettő ugyanazt a célt szolgálta, vagyis hogy aláássa „az egyház korábbi társadalmi tekintélyét és az élen álló főpapok hitelességét” (156.). Az utolsó, V. fejezet a külföldi egyházi – katolikus és protestáns – sajtótermékek cikkeit szemlézi abból a szempontból, hogy az emigránsok miként értékelték a hazai egyházpolitikai viszonyokat. A jelölt szerint a katolikus szerzők többségének álláspontját a „mindszentyzmus” kifejezéssel lehet leírni (158-159.), bár voltak olyan hangok is, melyek a szembenálló felek kényszerű együttélését prognosztizálták (160.).

A vizsgálódás tárgyává tett levéltári forrásanyag és sajtóanyag lehetővé tette a disszerensnek, hogy új összefüggéseket tárjon fel a korai Kádár-korszak ateista propagandájára és „szocialista erkölcs”-konceptiójára vonatkozóan, rávilágítson a párt- és állami apparátus Vatikán-képének fő jellemzőire, az újjászervezett békepapi mozgalom és az emigráns egyházi élet sajtójának vezérmotívumaira. Más témáknál új szempontokkal tudta gyarapítani az újabb szakirodalom által kialakított képet, így a korabeli pedagógiai törekvések elemzése, valamint a katolikus és protestáns békemozgalmak összehasonlítása terén.

Ami a hivatkozott szakirodalmat illeti, ennek a kutatás szempontjából történő értékelését a disszerens csak a békepapságra és a protestáns vonatkozásokra nézve tartotta fontosnak (12-16.), több témánál csak a fejezet, alfejezet elején, lábjegyzetben közöl egy listát, mint az ideológiai alapok (16.), vagy az ifjúságpolitika (45.) bemutatásánál. Van, ahol a felhasznált szakirodalom részleges, hiányos: így az ifjúságpolitikánál éppen a KISZ

történetének monografikus feldolgozása hiányzik; a kollektivizálás egyháztörténeti vonatkozásainak tárgyalásához több publikációt lehetett volna bevonni; a központista kispapok fegyelmi ügyének is bőségebb az irodalma (ide értve a személyes visszaemlékezéseket is). Egyébként a felhasznált szakirodalom áttekintését megnehezíti, hogy a külföldi szerzők keresztnevük alapján lettek besorolva a bibliográfiába.

Tekintettel a disszertáció bevezetésében kifejtett célkitűzésre (gyarapítani „a kommunista diktatúra és a keresztény vallás között feszülő áthidalhatatlan ellentét jellemzésének, értelmezésének színeképét”, 5.), meglepő, hogy éppen a marxista-leninista valláskritikát elemző – igaz, többnyire idegen nyelvű – művekre nem támaszkodott a jelölt. Ugyancsak hiányérzetet kelt, hogy a korai Kádár-rendszer jellegének meghatározásához nem használta a totalitarizmus(ok) releváns elemzéseit. A dolgozat ugyan említi az SZKP 1959-es, XXI. kongresszusát, ám annak tisztázásához, hogy a szatellit-államokban – így a Magyar Népköztársaságban – lehet-e mintakövetésről beszélni, a térségre vonatkozó, összehasonlító szakirodalom adhatott volna támpontokat.

Az összegzésben a disszertáció a vizsgált korszak állami egyházpolitikájáról megállapítja, hogy az MSZMP elsődleges egyházpolitikai célkitűzése a forradalom előtti állapotok visszaállítása volt; a protestánsoknál a politikai és társadalmi rendszer támogatása teológiai síkon is érvényesült, míg a katolikusoknál nem; a kádári egyházpolitika sikerként könyvelhette el a békepapi mozgalom újjászervezését (169-170.). A társadalmi hatásra nézve pedig azt hangsúlyozza, hogy a párt által elvárt gondolkodásmóddal és értékrenddel való azonosulás az elithez tartozás megkerülhetetlen feltétele volt; a korabeli egyházpolitika emlékei tovább éltek, mivel a puhuló diktatúra később is emlékeztette az egyházakat és a vallásos embereket, hogy az ellenállás, egyet nem értés retorziókat vonhat maga után, mint a múltban (171-172.). Fontos egyháztörténeti következtetés, hogy a korai Kádár-korszak egyházpolitikai törekvései ellenére a „szocializmus egyházai” nem jöttek létre, mert különféle túlélési stratégiák alakultak ki a vallási közösségeken belül, miközben az egyházvezetés tekintélyvesztést szenvedett (172-173).

A fentiek alapján a disszertáció nyilvános vitára bocsátását támogatom.

Budapest, 2020. április 15.

Dr. habil. Gárdonyi Máté Ph.D.

tanszékvezető ny. rk. tanár

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Kara